

логічних чисток і репресій. Метою її стало зміцнення основ панування тоталітарної системи, головною небезпекою проголошується західна ідеологія і культура. А головним ворогом, з яким необхідно боротися всередині країни — інтелігенція, що піддалася західному впливу.

В Україні протидія «загниваючому Заходу» органічно поєднувалась з боротьбою проти «українського буржуазного націоналізму» та «безрідного космополітизму», під прикриттям яких здійснювалась політика переслідування української культури та політика відвертого антисемітизму. Головним виконавцем цієї кампанії стала партійна номенклатура.

Своєрідна ідеологічна чистка другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. лише посилила інтелектуальну та культурну ізоляцію СРСР та Радянської України, завдала великої шкоди розвитку науки і культури, освіти, негативним чином вплинула на суспільну свідомість. Негативні наслідки цієї кампанії ми відчуваємо ще й у сьогоденнішньому житті.

Ярослав Стоцький

**Атеїстична пропаганда у контексті
обмеження свободи совісті в
західних областях України (1954–1959 рр.)**

Атеїзація суспільства, боротьба з релігією займала чільне місце в ідеологічній роботі Радянської держави. Їй присвячена численна історіографія радянського періоду. Дослідження цієї проблеми не втратили актуальності й в наш час, бо відтворюють роль тоталітарної влади на векторі «державна–Церква». Автор, аналізуючи використану історіографію, висвітлює проблему дослідження, спираючись на джерельні дані державних архівів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей.

У сучасній Україні на шляху її демократичного державотворення особливої ваги набувають моральні цінності суспільства, які базовані в демократичному світі на засадах гуманізму і основах релігійної моралі. Переддень незалежної України наслідкується у її теперішньому дні. Зростання ролі Церкви в

сучасному українському житті актуалізує проблеми її відносин із державою і впливає на творення національно-релігійної свідомості модерної України, процес формування якої триває, й напевно, занадто довго. Але це останнє не повинно дивувати, бо необхідно пам'ятати про ту спадщину (моральної, національної і релігійної свідомості), яку отримало і ще несе в собі сучасне українське суспільство. Тому якнайширше розкриття атеїстичного фактору держави у суспільно-релігійному житті становить мету дослідження. У статті досліджується активізація антирелігійної пропаганди в контексті комуністичної партійної ідеології направленої проти різних діючих конфесій західноукраїнських областей у першій половині правління хрущовського режиму

ЦК КПРС 7 липня 1954 р. прийняв постанову «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». Почався широкий наступ влади на релігію з метою зменшити, а, по можливості, й припинити релігійні впливи в соціалістичному суспільстві. Ця постанова засвідчила, що релігійна свідомість населення була серйозним внутрішнім (всередині країни) опонентом до формованої Комуністичною партією і радянською владою марксистсько-ленінської свідомості суспільства. По суті, радянське суспільство абсорбувало дві форми свідомості: реальну релігійну свідомість, базовану на вірі в Бога та релігійних традиціях, і формальну комуністичну свідомість, котра насаджувалася через ЗМІ та партійні й комсомольські осередки в різну повсякденну діяльність кожного члена суспільства. Ці дві протилежності відбивалися на гармонійному формуванні суспільної свідомості. Партійні ідеологи прагнули визначити основу суспільної свідомості, якою у кожному суспільстві (як бачимо, за винятком комуністичного) є релігійна свідомість із її фундаментальними принципами свободи, толерантності тощо.

Щоб утвердити в суспільстві комуністичну свідомість через партійну ідеологію, влада в хрущовський період почала тиск на релігію. Партійні ідеологи, як впливає із згаданої постанови, зауважили небезпеку своїй теоретичній марксистсько-ленінській базі у тому, що «церква і різні релігійні секти значно поживали свою діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко

приспосовуючись до сучасних умов, поширюють релігійну ідеологію... В результаті активізації діяльності церкви спостерігається збільшення кількості громадян, які дотримуються релігійних свят і відправляють релігійні обряди, поживаються ходіння на прощу до так званих «святих місць» ... Релігійні пересуди і заботони отруюють свідомість частини радянських людей, заважають їх свідомій і активній участі у будівництві комунізму»¹.

Репресії влади проти священнослужителів, віруючих і навіть ліквідація деяких релігійних організацій (Церков) не зменшили релігійності населення. А це заважало атеїстичній владі утверджувати комуністично-атеїстичну ідеологію, котру більшість суспільства не сприймала. Цей штучний витвір, який не мав релігійних чи народних традицій, суперечив гуманістичним засадам. Зрештою, не кожен член КПРС був справжнім комуністом, як цього вимагав статут, програма чи рішення з'їздів. Тому формалізм партійних чиновників, особливо місцевого рівня, відбивався на впровадженні в життя партійних рішень, особливо в напрямку атеїзації суспільства. «ЦК КПРС відзначає, що багато партійних, профспілкових і комсомольських організацій, а також відомства і установи, покликані вести природничонаукову, атеїстичну пропаганду серед населення, не вживають заходів до її поліпшення ... Погано використовуються для цього лекційна пропаганда, преса, радіо і культурно-освітні заходи... В науково-атеїстичній пропаганді не використовується кіно... Міністерство освіти союзних республік і Міністерство вищої освіти СРР різко ослабили увагу до питань антирелігійного виховання молоді, що вчиться»².

Враховуючи всі ці недопрацювання, ЦК КПРС постановив їх виправити, а саме: «Зобов'язати ЦК компартій союзних республік, крайкоми і обкоми КПРС покінчити із занедбаністю антирелігійної роботи, розгорнути науково-атеїстичну пропаганду, приділяючи особливу увагу проведенню її серед

¹ Законодавство про релігійні культу: Зб. док. і матер. // За заг. ред. К. Литвина і А. Пшеничного. – К., 1973. – С. 47–48.

² Там само. – С. 48–49.

найбільш відсталій частині населення, що перебуває в полоні вірувань і пересудів... Треба рішуче покінчити з пасивністю щодо релігії, викривати реакційну суть релігії і ту шкоду, якої вона завдає, відвертаючи частину громадян нашої країни від свідомої і активної участі у комуністичному будівництві. Антирелігійна робота повинна проводитись систематично, з усією наполегливістю, методом переконання, терпеливого роз'яснення і індивідуального підходу до віруючих людей... До науково-атеїстичної пропаганди повинні бути залучені кращі партійні і комсомольські пропагандисти, інтелігенція і наукові сили»³.

Також передбачалося в контексті атеїстичної пропаганди готувати пропагандистські кадри в галузі науково-атеїстичних знань у т. зв. університетах марксизму-ленінізму, випускати науково-популярні і художні фільми антирелігійного змісту, передавати по радіо лекції, статті, бесіди науково-атеїстичної тематики, дозволити Всесоюзному товариству для поширення політичних і наукових знань видавати щомісячний журнал «Наука и религия» обсягом три друковані аркуші і накладом 75 тис. примірників, організувати випуск атеїстичної різножанрової літератури, посилити в дусі войовничого матеріалізму виховну роботу серед учнів і студентів, для чого викладання таких предметів, як історія, література, природознавство, фізика, хімія тощо поповнити атеїстичним змістом, а в програму діалектичного та історичного матеріалізму включити науково-атеїстичні теми.

Навздогін цій постанові і практиці її впровадження та виконання, не завжди відповідній і толерантній щодо свободи віросповідання, 10 листопада 1954 р. з'явилася постанова «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У ній, зокрема, зазначалося: «ЦК КПРС відомі факти, які свідчать про те, що останнім часом у науково-атеїстичній пропаганді серед населення в ряді місць допускаються грубі помилки. Замість розгортання систематичної клопіткої роботи по пропаганді природничонаукових знань та ідейної боротьби з релігією в окремих центральних і місцевих газе-

³ Законодавство про релігійні культу... – С. 49–50.

тах, а також у виступах деяких лекторів і доповідачів допускаються образливі випадки проти духовенства і віруючих, які відправляють обряди... В ряді районів з боку місцевих організацій і окремих осіб допущені випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, а також грубого ставлення до духовенства.

Такі помилки в антирелігійній пропаганді в корені суперечать програмі і політиці Комуністичної партії щодо релігії і віруючих, є порушенням неодноразових вказівок партії про недопустимість зневажання почуттів віруючих»⁴.

Отже, антирелігійна пропаганда зверху донизу була просякнута зневагою до релігійної свідомості віруючих, зверхністю та деякими елементами формалізму. Вона не прихилила віруючих до комуністичної ідеології, а таким ставленням до них, породжувала приховану ворожість до цієї ідеології і навіть спонукала до розширення географії релігійних впливів. З цієї причини «ЦК КПРС вважає неправильним, що багато партійних організацій усунулися від повсякденного керівництва справою науково-атеїстичної пропаганди, не дбають про старанний добір пропагандистських кадрів». Тому ЦК КПРС постановив: «Зобов'язати обкоми, крайкоми КПРС, ЦК компартій союзних республік і всі партійні організації рішуче усунути помилки в атеїстичній пропаганді і надалі в ні в якому разі не допускати будь-якого зневажання почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви... Всякі адміністративні заходи і образливі випадки проти віруючих і церковнослужителів можуть завдати лише шкоди, привести до закріплення і навіть посилення у них релігійних забобонів. Боротьбу проти релігійних пересудів тепер треба вважати ідеологічною боротьбою наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду... виправлення помилок, допущених в антирелігійній пропаганді, не повинно привести до ослаблення науково-атеїстичної пропаганди, яка є складовою частиною комуністичного виховання трудящих...»⁵.

⁴ Законодавство про релігійні культури. – С. 53.

⁵ Там само. – С. 53–55.

Якою була реакція духовенства на ті постанови, фіксував, наприклад, уповноважений Ради у справах РПЦ у Львівській області А. Вишневський: «Так, першу постанову вони сприйняли як сигнал наступу державної влади на церкву і очікували репресій проти себе, та коли з'явилася друга постанова, духовенство позбулося хвилювань і страху та прагнуло, щоб ця постанова справді виконувалася»⁶.

У контексті першої постанови рабин іудейської громади Львова Гуларій і голова єврейської громади Махновецький заявили, що: «Антирелігійна пропаганда проводилася раніше і тепер, ми її не зауважуємо, нашій громаді ніхто не заважає»⁷. Подібно заявив і пресвітер громади АСД Львова Смик: «Мені відомо, що тепер більше читають лекцій, більше пишуть проти віри в Бога, але до нас ніхто не приходить, нашому зібранню ніхто не заважає»⁸.

Ксьондз кафедрального костельу у Львові Р. Керницький висловився з цього приводу уповноваженому: «Що деякі віруючі його запитували, чим викликано посилення антирелігійної пропаганди, я давав їм одну відповідь — так було, так повинно бути, така пропаганда ніколи не припинялась»⁹.

У контексті другої постанови старший пресвітер ЄХБ Львівщини Грітченко в розмові із згаданим уповноваженням сказав: «Центральні організації приймають добрі постанови, а на місцях їх не виконують, роблять, так, як кому із місцевих керівників заманеться, тому втрачається віра в цю добру постанову. Ось мене в минулому році звільнили з роботи провідника вагонів тільки за те, що я баптист, а поновити до цього часу не поновили»¹⁰.

Такі репресивні дії влади були не поодинокими. Наприклад, виконком Івано-Франківської райради дозволив райфінвідділу продати мешканцю Р. П. Меху невеличкий костель для його розвалення та використання матеріалу для побудови хати. І

⁶ Державний архів Львівської області (*дали* – ДАЛЮ), ф. Р-1332, оп. 2, спр. 23, арк. 305.

⁷ Там само, арк. 14.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, арк. 15.

тільки втручання віруючих римо-католиків та згодом рішення Львівського облвиконкому дозволило відмінити це дійство. Тоді ж, у березні 1954 р., голова виконкому Щирецької райради дозволив керівництву райпромкомбінату розібрати цегляну огорожу навколо діючого костюла в селищі Щирець і цю цеглу використати для побудови промислового підприємства. І якби не скарги парохіян, а згодом і рішення Львівського облвиконкому про заборону таких дій, огорожі із цегли навколо не було б¹¹.

Також у 1954 р. з'явилася серія антирелігійних статей у львівській обласній газеті «Вільна Україна», котрі зневажали релігійні почуття віруючих, наводили не перевірені, неправдоподібні факти. Скарги ображених на ім'я обласного уповноваженого сприяли тому, що завідувач відділу агітації і пропаганди Львівського обкому КП України Л. Карпенко проаналізував це питання і згодом подібні фальсифіковані статті не друкувалися¹².

Але вищезгадані постанови ЦК КПРС у Львівській області, у 1956 р. ефективно, в контексті антирелігійної пропаганди, не діяли. Бо, як зазначає обласний уповноважений Ради у справах РПЦ А. Вишневський у довідці «Про стан і діяльність церкви у Львівській області», направлений відділу пропаганди і агітації Львівського облкому КП України 6 серпня 1956 р.: «В даний час у Львівській області є 617 церков (РПЦ. — Я. С.), котрі обслуговують 312 священників. Відвідуваність населенням церков дуже висока. У релігійні свята і в недільні дні всі церкви переповненні народом... Різні релігійні таїнства й обряди: шлюб, хрещення дітей, похорони виконує переважна частина сільського населення, і немало місцевого міського населення»¹³.

За даними уповноваженого в середньому щорічно священники уділяють св. Тайну хрещення понад 12 тис. дітей, виконують до 6 тис. похоронів, і коло 4 тис. пар уділяють св. Тайну шлюбу. Наскільки ці дані достовірні і який їхній відсоток, — необхідно було б порівняти із даними ЗАГСів. Уповноважений подає й таку статистику. Середня народжуваність в області

¹¹ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 23, арк. 16.

¹² Там само, арк. 18.

¹³ Там само, спр. 24, арк. 273.

складає приблизно 25 тис. дітей. У сільській місцевості народжується 15 тис. і охрещується із них 10 тис.; у Львові народжується 10 тис., охрещується 2 тис. дітей. Так, відносно низьке число охрещених він пояснює, що в загальне число народжених входять діти партійних чиновників, військовослужбовців, робітників і службовців, котрі прибули із східних областей та інших невіруючих. А з цього випливає, що відсоток охрещених місцевих дітей дуже високий.

Єдине, що тішило уповноваженого, так це спад відсотка віруючих, котрі приступали до св. Тайни покаяння. Цей відсоток, за його даними, становив приблизно 60 %, але у деяких селах він був й понад 90 %, а в інших — близько 20 %¹⁴.

Через нарощування антирелігійної агітації і пропаганди, зменшилося число віруючих, котрі приступали до св. Тайни сповіді, почався незначний спад релігійності у молоді та в місцевої інтелігенції. Але духовенство прагнуло не допустити зменшення релігійних почуттів та релігійних практик своєї пастви і закликала у проповідях не відходити від Церкви, активізувало катехизацію дітей, організувало церковні хори, не дозволяло без св. Тайни сповіді бути хресними батьками для новонароджених тощо.

Ці дії змусили обласного уповноваженого визнати: «З нашого боку атеїстична робота проводиться ще дуже слабо»¹⁵. Тому, щоб її активізувати, він вважав за необхідне комсомольським і партійним організаціям здійснювати читання лекцій на антирелігійну тематику хоч би один раз в місяць у кожному колгоспі; активізувати в антирелігійному контексті роботу сільських клубів; приділяти увагу спорту на селі; заборонити місцевим комсомольцям відвідування церков; добитися перенесення базарів на святкові дні¹⁶.

Питання про стан і заходи покращення науково-атеїстичної роботи обговорювалися у 1956 р. на секретаріаті Львівського обкому партії, на семінарі секретарів райкомів партії, завідувачів відділів пропаганди і завідувачів відділів культури при

¹⁴ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 24, арк. 273.

¹⁵ Там само, арк. 275.

¹⁶ Там само.

райвиконкомом та секретарів РК ВЛКСМУ. За п'ять місяців 1956 р. на науково-атеїстичні та природничі теми було прочитано 2310 лекцій (без сільських лекторіїв). Темі лекцій були такими: «Марксизм-ленінізм про походження релігії та шляхи її подолання», «Походження релігії та її реакційна роль», «Як виникли релігійні секти і їх шкідливість», «Ставлення Комуністичної партії та Радянської держави до релігії». Впроваджувалися в роботу деяких лекторіїв вечори запитань та відповідей і тематичні вечори з антирелігійної тематики. Завідувач відділу пропаганди і агітації Львівського обкому КП України Крепкий зазначав: «У справі антирелігійної пропаганди мають місце значні недоліки. Великим недоліком є те, що лекції на науково-атеїстичні теми читаються ще не систематично, а частіше всього перед релігійним святами. В м. Львові мало читається лекцій на антирелігійні теми на промислових і будівельних підприємствах»¹⁷.

У зв'язку з тим, що у Тернопільській області, як свідчать доповідні записки і звіти обласних уповноважених Ради у справах релігійних культів і Ради у справах РПЦ, загальне число віруючих не зменшувалось, а кількість присутніх на тих чи інших святкових літургіях зростала, перед відділом пропаганди і агітації Тернопільського обкому КПУ постало завдання посилити масово-політичну і науково-атеїстичну роботу серед населення.

Так, наприклад, у 1955 р. Почаївський район отримав розпорядження відділу пропаганди і агітації Тернопільського обкому КП України за підписом В. Нужного провести відповідні наради партійного активу, 5-денний семінар лекторів-атеїстів, 2-денний семінар культосвітніх працівників району, щомісячно посилати лекторів лекторської групи обкому КПУ для читання лекцій на атеїстичну тематику, поліпшити науково-атеїстичну наочну агітацію у кожному селі, організувати вітрини науково-атеїстичної літератури у всіх бібліотеках району, систематично проводити читацькі конференції і літературні вечори на науково-атеїстичну тематику, посилити агентурно-оперативну роботу службами УМВС і УКДБ як в Лаврі, так і у кожній парохії¹⁸.

¹⁷ ДАЛО, ф. 3, оп. 5, спр. 404, арк. 52.

¹⁸ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. П.1, оп. 1, спр. 2803, арк. 36–39.

Подібні завдання надавалися кожному району області. Але, за традицією, вони виконувалися формально (і, зрештою, формально сприймалися населенням) або виконувалися не повністю. Наприклад, у Велико-Дедеркальському районі у II кварталі 1955 р. було прочитано тільки 20 лекцій на атеїстичну тематику із 147 запланованих¹⁹.

28 лютого 1955 р. відбулося засідання секретаріату Тернопільського обкому КП України в присутності секретарів обкому Шевчука, Дебелого, Петрика, Даніка, Рябіка та заввідами і завідувача особливим сектором обкому. Розглядалися питання як господарського, так і партійного будівництва в області, у тому числі й питання «Про заходи по дальшому поліпшенню культурно-освітньої роботи, науково-атеїстичної пропаганди серед населення в районах активізації релігійних сект і церковників». Було вирішено: обговорити релігійну ситуацію в районах на засіданнях облвиконкому (доповіді голів райвиконкомів), направити майже в усі райони області з лекціями на атеїстичну тематику партійних активістів і лекторів, поліпшити науково-атеїстичну агітацію в кожному селі, провести в бібліотеках і клубах читацькі конференції та літературні вечори на науково-атеїстичну тематику, посилити атеїстичну пропаганду через пресу і кінопрокат. Усе це було записано в протокол № 16 із грифом «цілком таємно»²⁰.

Але всі ці заходи, як видно із звітів обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів, в основному, були формальними. Наприклад, у січні 1956 р. уповноважений І. Чирва виїжджав із перевіркою стану релігійності у Лановецький район, де на той час діяло 9 незареєстрованих громад (в основному ХВС) із чисельністю до 200 віруючих. Ці громади діяли відкрито і активно, що заборонялося тодішнім законодавством. Але, як зазначає І. Чирва, жоден орган влади в районі цим питанням не займається, в жодній бібліотеці та в жодному клубі району агітаційно-масова робота не проводилась²¹.

¹⁹ ДАТО, ф. П.1, оп. 1, спр. 2803, арк. 41.

²⁰ Там само, спр. 2791, арк. 22, 39–42.

²¹ Там само, спр. 2911, арк. 20–21.

Щоб припинити діяльність незареєстрованих громад ХВС, уповноважений інформував обласне управління КДБ, а його начальник В. Золотоверхий цю інформацію, вже опрацьовану, направив секретарю Тернопільського обкому КП України Г. Шевчуку для прийняття дієвих заходів²². Г. Шевчук доручив заступникові завідувача відділу пропаганди і агітації обкому КПУ В. Кулішу розробити масово-агітаційні заходи з метою припинення чи хоча б послаблення діяльності релігійних громад ХВС. І В. Куліш такі заходи розробив²³.

Як бачимо, коло атеїстичного формалізму замкнулося, але його рух не зупинився. 7 грудня 1957 р. відділ пропаганди і агітації Тернопільського обкому КП України (завідувач В. - Нужний) вживає так званих заходів для поліпшення стану атеїстичної пропаганди серед трудящих, особливо серед молоді, що було викладено в доповідній записці відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ «Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення УРСР» від 9 серпня 1957 р.

Було проведено не тільки пленум обкому КП України, але й пленуми райкомів КПУ і райкомів ВЛКСМУ, а також партійні і комсомольські збори у первинних партійних і комсомольських організаціях, наради агітаторів і семінари лекторів, у яких взяли участь 5772 особи. Отож, майже в усіх районах лектори провели так звані вечори запитань і відповідей на науково-атеїстичні теми.

Таким чином, на 1 жовтня 1957 р. в області було прочитано 3534 лекції на атеїстичні теми і проведено 485 вечорів запитань і відповідей, в тому числі за участю викладачів Тернопільського державного медичного інституту та Кременецького педагогічного інституту²⁴. З вересня до грудня 1957 р. було організовано 42 виїзди бригад лекторів, якими прочитано 358 лекцій на науково-атеїстичні теми у селах області. Проте, всупереч такій широкомасштабній атеїстичній пропаганді, протестантські течії і далі нарощували активність, залучаючи до своїх громад молодь.

²² ДАТО, ф. П.1, оп. 1, спр. 2911, арк. 21–23.

²³ Там само, арк. 24–25.

²⁴ Там само, спр. 3036 а, арк. 36.

Водночас посилилася діяльність підпілля УГКЦ, що було пов'язано з поверненням із заслання греко-католицького духовенства. Тому відділ пропаганди і агітації Тернопільського обкому КПУ розробив заходи щодо збільшення лекцій у селах і містах області, а також намітив посилити масово-політичну і культурно-освітню роботу.

Про формальний зміст усіх цих заходів свідчить факт, що в 1958 р. в області діяли незареєстровані 760 єговістів, 809 п'ятидесятників, 85 п'ятидесятників-сіоністів, 45 п'ятидесятників-суботників, 26 баптистів, 22 адвентистів, 431 римо-католик²⁵. Хоча, за перше півріччя 1957 р. в області було прочитано 1102 лекції на науково-атеїстичні теми, та, якщо враховувати, що більшість лекцій читалися у райцентрах, а в області було більше 1000 сіл, то на одне село за півроку не припадало навіть однієї лекції²⁶. До того ж, формалізм простежувався не тільки в атеїстично-лекційній роботі, але й у ставленні населення до подібних заходів.

Проте на папері все виглядало інакше. Так, в інформації про стан науково-атеїстичної пропаганди в м. Тернополі (від 14 травня 1958 р.) завідувач відділу пропаганди і агітації міського комітету КПУ Бондаренко зазначає, що тільки за п'ять місяців 1958 р. на антирелігійну тематику прочитано в м. Тернополі 143 лекції. У школах міста проводилися лекції і бесіди на такі теми: «Наука і релігія про походження людини», «Релігія — обман народу», «Як виникла віра в бога і кому вона потрібна» тощо²⁷. Проводилися різні атеїстичні тематичні вечори як для учнів шкіл, так і для їх батьків. Уся робота була спрямована на відхід віруючих, особливо молоді, від релігійних організацій, проте, насправді, вона не була перешкодою для релігійної визначеності юнаків та дівчат.

У проведенні антирелігійної пропаганди Станіславська обласна партійна організація також керувалася згадуваними постановами від 1954 р. та постановою ЦК КП України від 9 серпня 1957 р. «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК

²⁵ ДАТО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3022, арк. 165.

²⁶ Там само, арк. 73.

²⁷ Там само, арк. 37.

КП України» «Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення Української РСР».

Антирелігійна пропаганда в області була спрямована, в першу чергу, проти підпілля УГКЦ і секти Свідків Єгови, бо одні й другі на той час були звільнені із заслання і поверталися на рідні терени та активізували розповсюдження віровчення.

До атеїстичної пропаганди в Станіславській області були залучені викладачі вузів, вчителі, лікарі, спеціалісти сільського господарства, партійні і радянські працівники. Тільки членами Товариства для поширення політичних і наукових знань за перше півріччя 1957 р. було прочитано близько 3,5 тисячі лекцій на науково-атеїстичні теми²⁸. Широко практикувалися вечори запитань і відповідей з питань атеїзму, які впроваджували райкоми партії в сільській місцевості. Почалося формування нових радянських звичаїв, таких, як комсомольські весілля, які організовувалися в будинках культури і сільських клубах, а також вечори вшанування кращої колгоспної сім'ї.

Обласна газета «Прикарпатська правда» за 1957 р. надрукувала понад 20 статей на науково-природничі й атеїстичні теми²⁹.

Питання антирелігійної роботи було предметом обговорення бюро і секретаріату Станіславського обкому КП України. На бюро обкому КПУ обговорювалися питання про стан науково-атеїстичної пропаганди в Тлумацькому районі, на секретаріаті обговорювалась доповідна записка відділу пропаганди і агітації обкому КПУ про стан науково-атеїстичної пропаганди в Отинянському районі. Також обком КПУ розробив заходи, які передбачали проведення в усіх первинних партійних і комсомольських організаціях зборів, на яких планувалося обговорити стан і заходи поліпшення атеїстичної пропаганди, було намічено й надалі широко використовувати в атеїстичній пропаганді обласну і районну пресу, місцеве радіо тощо.

Те, що атеїстична пропаганда у ці роки була спрямована, в першу чергу, проти нелегальних релігійних організацій, підтверджують численні інформації районних партійних орга-

²⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. П. 1, оп. 1, спр. 2095, арк. 166.

²⁹ Там само, арк. 171.

нізацій. Так, Свідки Єгови ігнорували загальне громадське життя і тому пропагандисти атеїзму перейшли на індивідуальну т. зв. роботу з ними. У селах ледь не за кожним віруючим секти було закріплено кращих атеїстів-агітаторів, щоб «відірвати» єговістів від їхніх релігійних громад та віровчення. У 1958–1959 рр., наприклад, за інформацією секретаря Більшовцівського РК КП України Жуковського, «ряд сектантів покидали всякий зв'язок з сектою і заявили про свій вихід»³⁰. Так, влітку 1959 р. вийшли із секти 25 осіб с. Німшина, заявивши про це на загальних зборах села; на виїзній сесії районного суду в с. Нові Скоморохи порвали із сектою п'ять хлопців призовного віку і пішли служити до Радянської Армії; припинила існування сектантська група в с. Тумирі; кілька молодих осіб, напівсиріт, покинули секту в с. Демешківці. Отож, внаслідок посилення атеїстичної роботи з використанням адресної індивідуальної методики, вербування нових adeptів у громади Свідків Єгови не зафіксовано, а навпаки, ряди єговістів надзвичайно поріділи. Так, з 180 сектантів у Більшівцівському районі на початок 1960 р. вийшло із сект понад 110 осіб»³¹. Тільки у цьому районі в 1959 р. прочитано 276 лекцій, не враховуючи групових та індивідуальних бесід на атеїстичні теми. Натомість в атеїстичній боротьбі влади із віруючими катакомбною УГКЦ успіхів не було.

Подібну активну атеїстичну роботу спрямовану проти Свідків Єгови, проводив і Рожнятівський районний комітет КП України, внаслідок чого за шість останніх місяців 1959 р. із секти Свідків Єгови, як інформував секретар цього району П. Акімов, вийшло 112 віруючих³². Тільки із громади єговістів с. Сваричів цього ж району, яка налічувала 60 віруючих, у цей період вийшло 28 віруючих під натиском атеїстичної пропаганди та сильної місцевої партійної організації, яка нараховувала 16 комуністів³³.

Активно долучилася до боротьби з сектантством й Станіславська єпархія РПЦ, яку з весни 1957 р. очолив єпископ

³⁰ ДАІФО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 2442, арк. 125.

³¹ Там само, арк. 127.

³² Там само, арк. 154.

³³ Там само, арк. 152–154.

Йосип (Савраш). Для протидії сектантству, яке «завдавало великої шкоди Православній церкві і Державі, а ще більше для запобігання віруючих від його впливу»³⁴, він запропонував досвідченим священикам написати проповіді для виголошення їх у місцевостях, де є сектанти. Такі проповіді були написані, їх планувалося надрукувати та розіслати для користування священикам. Також, в «Журналі Московської Патріархії» (№ 12, 1959 р.) було надруковано статтю кандидата богослов'я М. Іванова «Секта єговістів», котру, як вважав єпископ Йосип, необхідно, щоб прочитав кожний священик, «щоб у випадку появи секти, застосовувати заходи, до її ліквідації»³⁵.

З цього, загально, випливає, що російське православ'я було у своєрідній гармонії з державною атеїстичною владою у боротьбі проти нелегальних релігійних організацій і, в першу чергу, проти секти Свідків Єгови та підпілля УГКЦ.

Відділ пропаганди і агітації Львівського обкому КП України також посилював науково-атеїстичну пропаганду серед населення області. Він розробив і розіслав примірну тематику лекцій, доповідей і бесід на науково-атеїстичні теми в усі райкоми партії, будинки культури. Львівським історичним музеєм у 1957 р. було виготовлено п'ять пересувних науково-атеїстичних виставок для використання лекторами в районах області. У вузах були створені секції лекторів-атеїстів із викладачів. За вісім місяців 1957 р. в Львівській області було прочитано 3760 лекцій на атеїстичну тематику, що майже у два рази більше, ніж в минулому, 1956 р., коли було прочитано 2065 лекцій³⁶.

З довідки завідувача відділу пропаганди і агітації Львівського обкому КП України А. Падалки випливає, що у львівських обласних газетах і передачах по радіо у 1957 р. було опубліковано і вийшло в ефір така кількість матеріалів на атеїстичну тему: у газеті «Вільна Україна» — 25, «Львівська правда» — 19, «Ленінська молодь» — 36, на львівському радіо — 24, в газеті «Блокнот агітатора» відділу пропаганди і агітації обкому КПУ — 10³⁷.

³⁴ ДАІФО, ф. Р-389, оп. 2, спр. 23, арк. 14.

³⁵ Там само.

³⁶ ДАЛО, ф. 3, оп. 6, спр. 92, арк. 67.

³⁷ Там само, арк. 75.

На весь цей атеїстично-пропагандистський масив статей і радіопередач священнослужителі мали свою раціональну і влучну, враховуючи досвід реальності, думку.

Ксьондз кафедрального костьолу РКЦ у Львові о. Керницький вважав: «Більшість статей написаних в обласних газетах, написано слабо, їх пишуть люди, котрі не розуміють релігії. Хіба можна робити такий висновок в статті: якщо запусчено супутник Землі, — значить Бога не має. Дуже примітивно, навіть грубо. Я зауважив, що в нас антирелігійна пропаганда проходить хвилями — три, п'ять місяців активно читаються лекції, пишуться статті, а потім затишок»³⁸.

Державна влада, бачачи, що вербальна атеїстична пропаганда не приносить очікуваного результату, в окремих випадках почала застосовувати проти віруючих певні репресивні дії. Так, від електромереж було відключено молитовний будинок громади ЄХБ у с. Батятичі Кам.-Бузького району. І коли пресвітер цієї громади Рищак звернувся до заступника начальника райвідділу КДБ із запитанням, чому голова місцевого колгоспу так неправильно, безпідставно чинить щодо їхньої громади, то співробітник КДБ відповів: «Тепер ведеться антирелігійна пропаганда і голова колгоспу правильно зробив»³⁹. Як бачимо, це були примітивні дії, але шкідливі й незаконні, бо порушувалося право на свободу віросповідання.

Та незважаючи на інтенсифікацію боротьби з релігією, обласний уповноважений Ради у справах релігійних культур у Львівській області відзначав: «Все ще є значне відвідування церков віруючим населенням. У недільні і святкові дні церкви є переповненні народом»⁴⁰.

В обласних газетах Львівщини було впроваджено постійну рубрику «Куток атеїста» під якою в 1958 р. було надруковано 100 статей атеїстичної спрямованості, а по радіо у 1958 р. було передано 44 лекції на атеїстичні та науково-природничі теми з антирелігійним змістом⁴¹. Подібна практика проводилася і на рівні районів.

³⁸ ДАЛО, ф. 3, оп. 6, спр. 262, арк. 92.

³⁹ Там само, арк. 92–93.

⁴⁰ Там само, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 27, арк. 16.

⁴¹ Там само, арк. 19.

Водночас, на допомогу лекторам-атеїстам, обласне Товариство для поширення наукових і політичних знань почало видавати бюлетень науково-атеїстичної пропаганди «Атеїст», а також у Львові було організовано Будинок атеїста.

Такий широкий атеїстичний тиск тривожив не тільки нелегальні релігійні організації, але й придержавлене російське православ'я. Так, благочинний Перемишлянського району о. Бобиляк у розмові із єпископом Львівсько-Тернопільської єпархії Палладієм висловив думку, що треба звернутися до патріарха, аби він поставив перед центральною комуністичною владою питання про припинення антирелігійної пропаганди, бо населення відмовиться від православ'я, особливо тепер, коли вимагається остаточне введення православних обрядів. Благочинний заявив єпископу, що він змушений зняти з себе будь-яку відповідальність за оправославнення, тому, що створюється така обстановка, що «зараз не до православ'я, а необхідно усякими способами захищати Церкву взагалі»⁴². І єпископ Палладій був солідарним із благочинним.

Якщо вірити даним доповідної записки «Про діяльність церковників та сектантів і проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення Львівської області» секретаря Львівського обкому КП України М. Лазуренка від 3 квітня 1959 р., направленої секретарю ЦК КП України С. Червоненку, у першому кварталі 1959 р. припинили роботу дві громади Свідків Єгови у складі 89 осіб, дві громади п'ятидесятників у Львові і в с. Яблунівка Буського району, загальною чисельністю 120 осіб. Частково припинили діяльність громади Свідків Єгови в Лопатинському, Кам'янсько-Бузькому, Радехівському, Рава-Руському районах. Так, в останньому вийшли із секти майже 120 осіб, а в с. Полтва Глинянського району припинила діяльність громада АСД у кількості 36 осіб⁴³.

Разом із такими «успіхами» уповноважений Ради у справах релігійних культів Львівської області відзначив і недоліки у проведенні атеїстичної пропаганди, а саме: не використовується в лекціях матеріал про діяльність релігійних організацій під

⁴² ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 27, арк. 21.

⁴³ Там само, ф. 3, оп. 6, спр. 417, арк. 84.

час польського панування і окупації території III Райхом; більше уваги у лекціях приділялось сектам, Ватикану, а недостатньо — православної церкві і майже зовсім — іудаїзму; повільно впроваджується атеїзм в школах; не вистачає літератури та кінофільмів на атеїстичну тематику⁴⁴. Також звернув увагу на недоліки в атеїзації населення й відділ пропаганди і агітації Львівського обкому КП України, відмітивши таке: працівники редакції газети «Вільна Україна» деколи перекручують факти; у Яворівському районі незадовільно поставлено атеїстичну пропаганду серед молоді; в Золочівському районі клуби не стали центрами культури; у Радеківському районі не ведеться індивідуальна робота з членами секти, а районна газета недостатньо працює в напрямку ідеологічного виховання трудящих⁴⁵.

У січні 1959 р. голова Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР А. Пузін затвердив «Основні завдання і план роботи Ради у справах релігійних культів і її уповноважених у республіках, краях і областях на 1959 рік».

Рада вважала, що необхідно здійснити такі заходи з метою обмежити і припинити паломництво віруючих до «святих місць», не допустити порушення Законів і Постанов Уряду, які забороняють релігійним об'єднанням і духовенству проведення особливої роботи серед дітей, юнацтва і жінок, а також не допустити інших протизаконних дій релігійних об'єднань і служителів культів.

Основні завдання Ради передбачали:

- найбільш злісних порушників цих правил про культ знімати з реєстрації;
- служителів культів, які допустили протизаконні дії притягати до відповідальності згідно з чинним у республіці законодавством⁴⁶.

Та не тільки ці дії духовенства щодо «святих місць», паломництва чи роботи з молоддю тривожили Раду у справах релігійних культів в процесі проведення атеїстичної пропаганди, але й розповсюдження віруючими релігійних культових символів.

⁴⁴ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 27, арк. 46.

⁴⁵ Там само, ф. 3, оп. 6, спр. 262, арк. 23.

⁴⁶ Там само, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 27, арк. 57.

Так, у записці на ім'я начальника управління МВС у Львівській області В. Ангелова уповноважений А. Вишневецький повідомляв, що у Львові «розширилася спекуляція предметами релігійного культу»⁴⁷, а саме: хрестиків, образів та ікон.

З іншого боку, цей уповноважений у спецповідомленні інформував голову Ради у справах РПЦ при РМ СРСР Г. Карпова та уповноваженого цієї Ради в УРСР Г. Пінчука, про надзвичайну подію в Меденицькому районі. Тамтешній секретар райкому ВЛКСМУ Харченко із райкомом партії і першим його секретарем Рулем надто завзято вирішили боротися з релігією. Харченко в ніч на 23 травня 1959 р. з групою 20 комсомольців на двох вантажних автомобілях із зафарбованими номерами виїхали до сіл району й зруйнували в них та при дорогах понад десять хрестів та релігійних пам'яток. Частину хрестів поскидали в річку, а інші — залишили на місці⁴⁸. Ці радикальні дії районних комсомольців не тільки обурили віруючих району, але й обком КПУ, який виніс цей інцидент на бюро і гостро засудив дії Харченка і компанії. Такі акції налаштовували віруючих на нелояльність до атеїстичної влади і т. зв. радянських порядків.

У зв'язку із наближенням зимових релігійних свят (грудень 1959 р. – січень 1960 р.) уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР К. Полонник розіслав усім обласним уповноваженим Ради такі рекомендації щодо зменшення релігійної пропаганди серед населення:

- не дозволяти духовенству виїжджати до громад, де вони не зареєстровані;
- заборонити духовенству відвідувати помешкання віруючих і виконувати в них релігійні св. Таїнства і обряди;
- не дозволяти духовенству святити воду в ставках, річках, криницях тощо;
- заборонити організовувати дітей і молодь для колядування;
- заборонити залучення дітей і молоді до участі в обслуговуванні духовенства під час богослужінь⁴⁹.

⁴⁷ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 27, арк. 229.

⁴⁸ Там само, арк. 231.

⁴⁹ Там само, арк. 291.

На початку 1959 р. виходить ще дві постанови, спрямовані на посилення атеїстичної пропаганди: постанова ЦК КПРС «Про стан та заходи покращення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області» від 11 березня 1959 р. та постанова ЦК КП України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи для її поліпшення» від 12 лютого 1959 р. Вони зобов'язали обласні комітети КПУ розробити і затвердити заходи з розгортання серед населення глибокої і систематичної науково-атеїстичної пропаганди, поширення в масах наукових і політичних знань.

Звітуючи про виконання цих постанов перед відділом пропаганди і агітації ЦК КП України, секретар Львівського обкому КП України Ф. Коваль зазначав, що в жовтні–грудні 1959 р. в районах області було проведено 56 семінарів, в яких взяли участь 3 тис. лекторів-атеїстів. Впродовж 1959 р. зі Львова в райони області для атеїстичної роботи виїжджали 198 лекторів, котрі прочитали 789 лекцій. А за весь 1959 рік в області було прочитано на атеїстичні і науково-природничі теми 19820 лекцій⁵⁰. У системі партійної освіти за цей же період створено 40 семінарів та 18 гуртків із вивчення питань наукового атеїзму, в яких навчалося 1358 слухачів. Створений пересувний планетарій з атеїзму працював в Золочові, Почаєві, Львові, де загалом було прочитано 252 лекції, які прослухали 12500 осіб. А до індивідуальної атеїстичної роботи з віруючими Свідків Єгови, баптистів та п'ятидесятників було залучено 270 викладачів вузів, вчителів, медпрацівників. Це забезпечило розрив із цими релігійними організаціями 130 осіб: розпалися і були зняті з реєстрації громади ЄХБ у селах Хлівчани Забузького району, Яблунівка Буського району, іудейська громада в м. Дрогобичі (Дрогобицька область у 1959 р. увійшла у склад Львівської області), громада АСД в с. Полтва Глинянського району, римо-католицькі громади в селах Чуква і Бісковичі Самбірського району⁵¹.

Нарощування атеїстичної пропаганди у Західній Україні супроводжувалося розбудовою владою антирелігійної пропаган-

⁵⁰ ДАЛО, ф. 3, оп. 6, спр. 417, арк. 41.

⁵¹ Там само, арк. 42.

ди мережі, котра масово проникаючи у всі сфери суспільства, обмежувала служіння духовенства, порушувала свободу віросповідання віруючих і водночас боролася за вивищення матеріалістично-комуністичної ідеології над релігійно-суспільною свідомістю.

Сергій Гальчак

Соціально-політична реабілітація подільських «остарбайтерів» у період «хрущовської відлиги»

Із здобуттям Україною незалежності все більше вітчизняних дослідників звертається до теми долі українських «остарбайтерів». Цьому сприяють нові історичні реалії, доступ до раніше утаємничених архівних джерел, а також відмова дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, їх бажання по-новому, неупереджено і об'єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової війни. Так, відомий український історик О. Є. Лисенко сфокусував увагу на визначенні місця «східних робітників» у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільства. В дослідженні «Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії»¹ він наголошує, що «остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це дало йому підстави виокремити колишніх «східних робітників» у самостійний тимчасовий соціум.

Поряд з вивченням життя та рабської праці невільників у нацистському рейху посилився науковий інтерес до висвітлення проблем повернення примусових робітників із Сходу на

¹ *Лисенко О.Є.* Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій; Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін.; Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 7–14.